

XIX. YÜZYILDAN OSMANLICA BİR SÖZLÜK *LEHÇE-İ OSMÂNÎ*

Bahriye ÇERİ

1 823-1891 yılları arasında yaşamış, Tanzimat devrinin önemli fikir ve devlet adamlarından olan Ahmet Vefik Paşa dil konusunda önemli görüşlere sahiptir. Hazırladığı sözlük, Lehçe-i Osmani dikkat çekici bir eserdir. Bizde Türkçe sözcüklerin sözlüğe girişi onunla gerçekleşmiştir.*

Ahmed Vefik Paşa Osmanlıca'nın bir dil olmadığı, Osmanlıca'nın Türk dilinin bir lehçesi olduğunu söylemiştir. Ahmed Vefik Paşa, Osmanlıca'nın Oğuzcanın Batı kolu olduğunu Doğu Türkçesinin Uygur, Çağatay; Kıpçak Türkçesi'nin Kuman, Kazan, Kazak, Kırgız kolları olduğunu belirtmiştir. Oğuz Türkçesi'nin yeni dili Türkmen dili İran'ı ve Suriye'yi kaplayıp Anadolu'ya inmiş ve yıllar son-

ra bundan Türk lehçesi doğmuştur.

Sözlük, Türkçe sözcüklerin yanında Osmanlıcaya Arapça, Farsça ve Batı dillerinden geçmiş sözcükleri de içermektedir. Ahmed Vefik Paşa, o dönemde kullanılan dilin imlâdan başlayarak sözlüğe kadar her yönüyle ıslaha muhtaç olduğunu düşünmüştür. Ahmed Vefik Paşa dilin asıl unsuru olan Türkçe sözcüklerin Arap ve Fars sözcüklerinin ağırlığının altında ezilmesi, Türkün asıl dilini unutması tehlikesini karşılık *Lehçe-i Osmânî*'de Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillerden geçmiş sözcükleri göstermiştir. Lehçe-i Osmani'de Türkçe sözcükler için bir cilt ayırmıştır. Bunun nedeni dilin asıl unsurunun Türkçe sözcükler olduğunu ve Türkçenin diğer dillerin etkisi altında ezilmemesi gerektiği düşüncesidir. XIX. yüzyıldan başlayarak halâ günümüzde de süregelen Türkçe'nin sadeleşme sorunu

* Bu konuda geniş bilgi için şu an yayına hazırlamakta olduğumuz doktora çalışmasına bakınız: Bahriye Çeri, *Ahmet Vefik Paşa: Devir -Şahsiyet-Eser* (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Ahmed Vefik Paşa'yı meşgul etmiştir. Ahmed Vefik Paşa Türkçe'nin sözcük türetme konusundaki zenginliğini de göstermiştir. "Veysiler gibi yazmak kolaydır; Türkçe yazmak zordur" diyen Vefik Paşa bütün eserlerinde sade bir dil kullanmıştır. Ahmed Vefik Paşa *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl* adlı eserinde atasözleri ve deyimleri tespit etmiştir. Tiyatro çeviri ve adaptelerinde deyim ve atasözlerine, halkın konuştuğu günlük dildeki söyleyişlere yer vermiştir. Halkın konuştuğu dili kullanarak halk söyleyişini tespit ederek Türkçe'ye özel bir özen göstermiştir.

Lehçe-i Osmânî

Halkın konuştuğu Türkçenin sözlüğü olması yönüyle önem taşıyan *Lehçe-i Osmânî* Receb 1293/1876'da Cemiyet-i Tedrîsiyye-i Osmâniye tarafından, Tab'hâne-i Âmir'e'de basılmıştır. Eserde Vefik Paşa'nın adı yoktur. Eser iki ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte Türkçe sözcükler, ikinci ciltte ise çok kullanılan Arapça, Farsça sözcüklere yer verilmiştir. Eserde "Rumûzât Cedveli", "Mukaddime" ve ikinci cildin sonuna eklenmiş "Bazı Tashîh ve İlâve" bölümleri bulunmaktadır. Bazı Tashîh ve ilâve kısmına kadar Rumûzât Cedveli ve Mukaddime hariç (bu bölümlere sayfa numarası verilmemiş) eser 1279 sayfadır. Bazı Tashîh ve ilâve kısmı ile birlikte 1293 sayfada son bulur. Birinci cilt 608. sayfada bitmekte 609. sayfada ikinci cilt başlamaktadır.

Ahmed Vefik Paşa, dil konusunda oldukça titiz davranmıştır. O dönemde kullanılan dilin imlâdan başlayarak sözlüğe kadar her yönüyle ıslaha muhtaç

olduğunu düşünen Vefik Paşa, dilin asıl unsurunun Türkçe sözcükler olduğunu ancak bunların bir taraftan Arapça ve Farsça sözcüklerin ağırlığı altında ezildiğini bir taraftan da Batı dillerinden bir akımın başladığının farkındadır.

Lehçe-i Osmânî o zamana kadar yazılan sözlüklerden çok önemli bir noktada ayrılır. *Lûgat-ı Remzî*, *Lûgat-ı Nâcî*, *Kâmûs-ı Osmânî*, *Kâmûs-ı Türkî*, *Mükemmel Osmânî Lûgati* gibi devrin diğer sözlükleri incelendiği zaman Arapça ve Farsça sözcüklere ağırlık verildiği, adetâ bu sözcüklerin dilde yerleşmesine çalışıldığı görülür. Oysa Vefik Paşa özellikle "Türkçe" olan sözcüklere önem vermiştir. Dönemin diğer sözlüklerinde bulunmayan birçok Türkçe sözcük bu sözlükte yer almaktadır. Bize göre Ahmed Vefik Paşa bu sözlükle Türkçe'nin sözcük yaratmak konusundaki mükemmelliğini ilk defa vurgulamıştır. Bu sözlükte dikkati çeken bir nokta da Vefik Paşa'nın Türk lehçelerine eğilmesi, Türkçenin Türk lehçeleri ile ilgilerini tespit etmesidir.

Birinci ve ikinci ciltte bulunan Rumûzât Cedveli, Ahmed Vefik Paşa'nın imlâ konusunda bazı öneriler getirdiğini göstermektedir. Ünlüler bakımından çok zengin olan Türk dilini, ünlüleri gösterme bakımından yetersiz olan Arap alfabesi ile ifade etmede bazı güçlükler vardı. Vefik Paşa bunun için çözüm önerileri getirmiştir. Arap Alfabesinde sadece "و" harfi ile gösterilen Türkçedeki *o*, *ö*, *u*, *ü* seslerinin her biri için ayrı ayrı işaretler kullanmıştır. Bunlar şunlardır.

Zamme-i Mefhame "و" = *o* sesi için

Zamme-i Memdûde "و" = *u* sesi için

Zamme-i Meksûte "و" = *ö* sesi için

Zamme-i Maksûre “ف” = ü sesi için

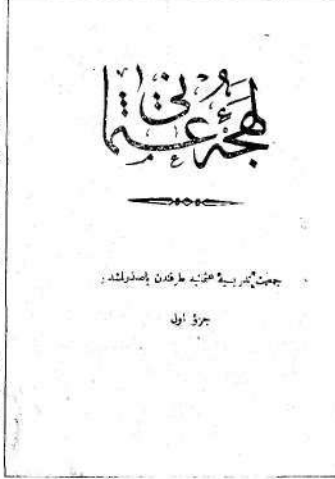
Vefik Paşa ünlülerle ilgili getirdiği bu önerilerden başka ünsüzlerle ilgili olarak da karışıklığa neden olan çoğu konuya değinmiştir. Bu da Türkçe’de bulunan *sağır nun* ünsüzü için “ن” işaretini kullanmış; *görmek*, sözcüğündeki *g*’yi “kef”ten ayırmak için “ك” işaretini kullanmıştır.

Rumûzât Cedveli’nde önemli olan başka bir nokta ise Ahmed Vefik Paşa’nın burada sözcüklerin dilbilgisindeki görevlerinin kısaltmalarını vermesidir.

İsim	“اس”
Sıfat	“ص”
Zamir	“ض”
Fiil-i lâzım (geçişsiz fiil)	“فل”
Fiil-i müteaddi (geçişli fiil)	“فم”

Bunların dışında *hal*, *edat*, *nida* gibi sözcükler de gösterilmiş ancak bunlar için kısaltma kullanılmamıştır. Örneğin *uf* sözcüğü “وف ندا” şeklinde yazılmıştır (1876: 211).

Ahmed Vefik Paşa eserinin mukaddimesinde bu lûgatı asılları Türkçe olan sözcükleri, Ecnebî, Arapça ve Farsçadan geçmiş sözcükleri göstermek için düzenlediğini yazar. Ahmed Vefik Paşa’nın Mukaddimede üzerinde durduğu önemli bir konu da imla konusudur. Arap ve Acem kökenli sözcüklerin imlâlarının yüzyıllardır belirli olduğunu düşünerek sözcüklerin türemelerine göre yeni bir imlâ yolunu izlediğini belirtmektedir. Buna göre Vefik Paşa “asla rûcü” dediği bir yol deneyerek sözcükleri asıllarına göre yazdığını ifade etmiştir. Eserin

1888/89 yılında yapılan ikinci baskısında biraz daha farklı olan mukaddimede ise çok önemli bir görüşünü açıklamaktadır.

Ahmed Vefik Paşa Osmanlıca’nın Oğuzca’nın

Batı kolu olduğunu, Doğu Türkçesinin Uygur, Çağatay; Kıpçak Türkçesi’nin Kuman, Kazan, Kazak, Kırgız kolları olduğunu söylemektedir. Oğuz Türkçesi’nin yeni dili Türkmen dili İran’ı ve Suriye’yi kaplayıp Anadolu’ya inmiş ve yıllar sonra bundan Türk lehçesi doğmuştur. Agah Sırrı Levend Şemseddin Sami adlı incelemesinde Vefik Paşa’nın sözlüğüne *Lehçe-i Osmanî* adını koyması hakkında şunları söylemektedir.

“Osmanlıca sözlüklerin sürümünde olduğu bir devirde, yeni bir görüşle hazırlanan bu iddialı eserin *Kamus-ı Türkî* adını taşımasındaki önem, Ahmed Vefik Paşa’nın bile sözlüğüne *Lehçe-i Osmanî* adını verdiği düşünülürse, kolayca anlaşılır. Gerçi Ahmed Vefik Paşa’nın “*Lehçe-i Osmanî*” deyişiyle batı lehçesini belirtmek istediği hatıra gelebilir. Ancak *Lehçe-i Osmanî*’nin “aslı Arabî ve Farsî olmayan” sözcüklerden toplanmış I. cildinde, öteki lehçelerden alınmış sözcükler de vardır; “aslı Arabî ve Farsî olan” sözcüklerden toplanmış II. cildi ise, öteki Osmanlıca sözlüklerden farksızdır. Demek ki Vefik Paşa, “*Lehçe-*

i Osmânî” adını rastgele başkalarına uyararak kullanmıştır” (Levend 1969: 88).

Bizim Agân Sırrı Levend’in bu görüşlerine katılmamız mümkün değildir. Ahmed Vefik Paşa, Türkoloji ile sadece Batılıların belirli maksatlarla ilgilendiği bir dönemde Osmanlıca denilen Türkçenin, Türk dilinin bir lehçesi olduğu ve bunun Oğuz lehçesinden doğduğu gibi son derece önemli bir konunun farkındadır. Vefik Paşa Osmanlıca’nın asıl kökünün Türkçe olduğu; içinde pek çok Arapça, Farsça ve Ecnebî dillerinden geçmiş sözcükler olduğunu ifade etmektedir. Bu düşünceleri içeren “mukaddime”yi birinci baskıdan tamamına yakın, ikinci baskısından ise sadece farklı olan kısımları vermeyi uygun gördük.

Lisân-ı Osmânî’de müsta’mel bulunan Arabî ve Fârisiyyü’l-asl lûgatler büsbütün istisnâ olundukta yalnız ortada mütedâvil, asılları Türkî ve ecnebî olan elfâz-ı Osmânîyyenin ve Arabî ve Fârisî’den nakl ve ba’zen kılığı tebdîl olunarak diğer ma’nâda sarf olmuş ta’birâtın bilcümle tertîb ve tahdidi niyetiyle tedvîn kılınan işbu ucâle, ashâb-ı himmetin nazar-ı lütfuna arz olunur.

Hâlâ, *lisân-ı Osmânî*de geçer olan *Türkiyyü’l-asl* sözcükler hurûf-hecâ sırasında kayd ve şerhî makamına *Osmânî*’de isti’mâlî câ’iz olan Arabî ve Fârisiyyü’l-asl kelîmât derc ve ıstîlâhât-ı fenniyyenin mâdâsında, ta’birât-ı muglakının tenkîhine ikdâm olunup, güyâ kelîmât-ı Osmânîye kâmilen sebt ve ba’zı Türkçe ta’birât ilâve kıldıkça, *Lisân-ı Osmânî*’de müsta’mel olmadıklarına işâret olundu. Fakat, *lisân-ı Osmânî*’nin kavâ’id-i iştikâkiyesi bir nebze zâhire çıkmak ve asla rücu’ ile imlâlları düzel-

mek için sözcüklerin ta’rifâtı asla havale kılındı, zira cümle müstakkâtın bir yerde icâzen ta’rifî me’âninin vâzihen istinbâtına âlet addolundu.(...)

Kelîmâtın doğru okunulması için Kâf’ın enva’ına ve zamme alâmeti olan Vav’ların ecnâsına işârât-ı mahsûsa vaz’ ve rumûzât cedvelinde ta’rif olundu. Kavâ’id-i sarfiyyenin tahdîd eylediği ebvâb ve müstakkâtın zikrî bî-fâ’ide olmağla bunlardan ma’nâ-yı mahsûsu olmayanların Türkî ve Arabî ve Fârisî sözcüklerden ma’nâ değiştirilmeyerek terkîb olunan tertiblemek, rasdlamak, nizâmlamak, perdelemek, desteklemek gibi sözlerin tefsiri meşakkat-i zâ’ide görüldüğünden işbu icmâlin kâmûs kadar büyümemesi için yirmi bin kadar o makûle ma’arûf-ı müstakkât sahife-i mesâviden tayyolundu. Bu surette hacmu sagîr fevâid-i kesîr bir muhtasarın tesvîdine bezl-i sa’y makdûr kılındı. Lisân-ı Osmânîyyenin vûs’ati hadd-i tarifden artık ise de sülûsânından ziyâdesi bu kitaba derc ve hassa-i acizâneye düşen mikdarı cem’ olundu.

Bir *lisânın mükemmel lûgat kitabının meydana gelmesi bî-himmet-i hâl elbirliği ile yapılmasına müteavviddir.*” (1876)

Burada önemli gördüğümüz bir başka nokta da Ahmed Vefik Paşa’nın mükemmel bir lûgatın ancak elbirliği ile yapılacağı görüşünü vurgulamasıdır.

Lehçe-i Osmânî 1306/1888’de Mahmud Bey Matbaası’nda “Tab’-ı cedîd” ve 2 cild, 1455 sayfa olarak yeniden bastırılmıştır. Bu baskıda Vefik Paşa’nın mukaddime’ye bazı ilâveler yaptığı görülür.

*Lisân-i Osmânî*de müstamel Arabî ve Fârisiyyü’l-asl lûgatler büsbütün istisnâ

and English Leixon'a yazdığı Kasım 1890 tarihli önsözü'nde lûgatlerinden faydalandıkları arasında Vefik Paşa'yı da vermesi bu iddiaları geçersiz kılmaktadır (Redhouse 1921: III).

Ahmed Vefik Paşa devrinde böylesine tepkiler alan sözlüğünde bir sözcüğün anlamını verirken onun deyimlerde, atasözlerinde nasıl geçtiğini Farsça ve Arapça kökenlerini de vermiştir. Bu nedenle *Baş* ve *Çağatay* maddelerini Paşa'nın bu konulara bakışını göstermesi açısından burada gösterdik.

baş: Reis, ser, kelle, kafa-baş kıyafeti imame, sarık, kağuk, hotoz vesaire Zat-ı hayat-ı vahdet baş ağrısı sudâ-ı yarımca derd-ser tasdiât-ı muacciz. Baş bağı. Baş dumanlu. Baş paçası. Baş tası kihf-ı kase. Baş için. Baş sağlığı. Karabaş. Baş açmak. Baş almak, kurtulmak, reha bulmak. Baş kaldırmak. Baş komak kesmek. Başa çıkmak. Başdan çıkmak. Baş vermek. Başdan savuk südü gelmek. Baş taşa gelmek. Baş belası. Başa kakmak. Başa gelmek. Başı yukarıda. Başdan konan. Başdan inmek nûzûl. Baş urmak başa urmak. Başına urmak. Baş ütülemek. Baş sağ olmak. Baş oynamak fedâ-yı ser. Baş başa vermek, halvet, müzâkere. Baş bağlamak Hotoz sarık sarmak. Baş göz yarmak. Beceriksizlik etmek. Başdan indirmek. Bais-i teellüm olmak. Baş reis depe, sıfri boyun dağ zirvesi. (...)

Başakçı hûşe-çîn kemik toplayan fukara.

Başaklu ok yekeklü okun daha büyüğü(...)

Başmâklık sultanların tahsisatı has arpalık

Başmakçı Başmak yapan esnaf

Başmakçı isim. Derâme sancağında Dâ-

ridere kazası merkezi bir kasabadır. (Vefik Paşa 1876: 235)

Çağatay: Çingiz Han'ın üçüncü oğlu ve debîr-i mülki olub Çingiz memâlikini, dörde taksimle Tataristan'ı ve Çin'i Ögeday Hana ve Kıpçak ile Rusya'yı Batu Han'a ve İran ve Irak'ı Hulâgû'ya, Türkistan'ı ve Horasan ve Harezmi Çağatay Han'a vermiş ve buralarda söylenüb yazılan lisanı Çağatayî denmiştir ki kadim Uygur lisanından yâni Türkî-i Şarkî'den münşaiib almış ve altı yüz tarihindan dokuz yüz tarihine kadar Lütfi ve Ubeydullah ve Nevâî ve Hüseyin Baykara ve Haydar Mirzâ ve Sultan Bâbü Şah ve Saykal gibi meşâhirin te'lifâtıyla ma'mûr olmuş ve imlâsı Fârisiye takliden zabdolunmuştur" (Vefik Paşa 1876: 319-320).

KAYNAKLAR

AHMED VEFİK PAŞA, *Lehçe-i Osmânî*, Cemiyet-i Tedrîsiyye-i Osmâniye tarafından, Tab'hâne-i Âmire, Dersââdet 1293 (1876); 2. baskı Mahmud Bey Matbaası, Dersââdet 1306 (1888).

REDHOUSE, J.W., *Türkçe'den İngilizce'ye Lûgat Kitabı - Turkish and English Lexicon*. Printed for the American Board Mission, H. Matteosian, Constantinople 1921; Kasım 1890 tarihli önsöz, s. III.